

MELLORAS PARA O RURAL

Jesús Alfonso Parada Jato

RESUMO:

As aldeas e mais as terras morren decote, e con elas vai a nosa historia e tamén unha importante fonte de riqueza, que nun contexto coma o actual marcado pola crise, ben se podía aproveitar para xerar emprego e fixar poboación no rural.

As estratexias para seguir serán de acordo a unha base científica. Un equipo de expertos supervisará as actividades realizadas. O abandono de terras é un problema multicausal, e de grande envergadura, polo tanto, a proposta de actuación tampouco pode ser única, senón, un conxunto de propostas de actuacións, que se irán seleccionando ao longo das diversas fases do proxecto.

Creación da figura **do defensor do agricultor (valedor do agro)** inspirada na figura do Valedor do Pobo, que cunhas competencias similares, axudaría a dinamizar e impulsar o medio rural. Así mesmo, diversas actuacións coma a creación dun **museo da labranza** e un **arquivo** que recolla os datos das parcelas incorporadas ao proxecto Promover unha axeitada conversión das antigas medidas ao sistema métrico decimal ou ben, ás medidas agrarias actuais, fomentar o respecto polos marcos e asesoramento para legalizar antigos acordos, rematando con moitas desavinzas...

Unha ollada cara ao futuro, sen esquecermos do pasado...

PALABRAS CLAVE:

Abandono, valedor do agro, oficina municipal, museo labranza.

RESUMEN:

Los pueblos y las tierras mueren continuamente, y con ellas va nuestra historia y también una importante fuente de riqueza, que en un contexto como el actual, marcado por la crisis, bien se podría aprovechar para generar empleo y fijar población en el rural.

Las estrategias a seguir serán de acuerdo a una base científica. Un equipo de expertos supervisará las actividades realizadas. El abandono de tierras es un problema multicausal, y de gran envergadura, por lo tanto, la propuesta de actuación tampoco puede ser única, sino, un conjunto de propuestas de actuaciones, que se irán seleccionando a lo largo de las diversas fases del proyecto.

Creación de la figura **del defensor del agricultor (valedor do agro)** inspirada en la figura del Defensor del Pueblo, que con unas competencias similares, ayudaría a dinamizar e impulsar el medio rural. Además; diversas actuaciones como la creación de un **museo de labranza**, y un **archivo** para recoger los datos de las parcelas incorporadas al proyecto. Promover una adecuada conversión de las antiguas medidas, al Sistema Métrico Decimal o bien, a las medidas agrarias actuales, fomentar el respeto por los hitos y asesoramiento para legalizar antiguos acuerdos, acabando con muchas desavenencias...

Una mirada de cara al futuro sin olvidarnos del pasado...

PALABRAS CLAVE:

Abandono, defensor del agricultor, oficina municipal, museo labranza.

INTRODUCCIÓN

As aldeas acábanse, quedan deshabitadas, e rematan converténdose en lugares aptos para a ocupación e a pillaxe. Os donos ás veces non poden acreditar a propiedade dun terreo, ben por non teren unha escritura pública, ben por ser varios os herdeiros e non realizar as partillas correspondentes, ou por non especificar a superficie en metros cadrados ou en calquera das medidas agrarias. En ocasións preséntanse documentos de dubidosa legalidade, que se admiten como proba, onde as medidas se expresan en ferrados, varas ou celemíns ou calquera outra medida anterior ao sistema métrico decimal.

O cambio de normativa a veces descoñécese e os dereitos históricos ou consuetudinarios aínda prevalecen na memoria de moitos agricultores, como tamén se utilizan, non poucas veces, fórmulas herdadas do Franquismo ou da Segunda República. Nas aldeas a vida transcorre moi amodo e os problemas mantéñense durante varias xeracións, ou mesmo para sempre. As persoas van e veñen, pero a terra permanece e debe permanecer, é a nosa herdanza...

No medio urbano adoitamos rifar por un patio de luces, un coche mal aparcado, polos insoportables rúidos nocturnos (algo insólito para un agricultor que convive decote con eles, mesmo sen decatarse diso) e no medio rural por un cacho de terra, un “marco” mudado, porque se lle rouba a súa terra, o seu medio de vida e todo o que representa.

As relacións entre veciños son un tanto ambiguas, por unha banda o veciño é un aliado, un amigo ao que acudir en demanda de axuda, mesmo antes ca un familiar, pero doutra banda pode converterse no peor inimigo. As relacións de veciños no agro galego son complicadas, o veciño é a un tempo, un colaborador do cal non se pode prescindir e á vez un competidor que nos disputa as terras, os dereitos de rega ou os pasos de servidume chegando a ocasionar importantes prexuízos.

As leiras non chegan ás nosas mans de balde, custan moito... Demasiado? Para poder comprar un anaco de terra, alguén se privou de arranxar a súa boca e logo finou miseramente despois dunha vida de privacións. Houbo que aturar, por moito tempo, do tío, do avó, da sogra... media vida para poder dicir “Isto é meu...”.

A vida rural é dura, esforzada, esixe estar dispoñible as 24 horas dos 365 días do ano. Malia que, hoxe en día se introducen cambios e melloras, os animais comen todos os días, non hai vacacións e hai que pasar moitas horas en vela cando unha vaca está de parto e se presentan complicacións.

Os agricultores non marcan o prezo dos seus produtos, como moitos “urbanitas” cren. Eles, xunto cos consumidores son os grandes prexudicados ao vender as súas colleitas por prezos irrisorios propios do terceiro mundo. No rural galego persisten grandes bolsas de pobreza que forma o cuarto mundo. E aínda así, o máis penoso é ver os teus animais cargados camiño do matadoiro, logo dunha mala xogada do destino, eles á morte e un enfrontándose a un futuro incerto nun lugar hostil, con problemas de adaptación e mesmo de exclusión sobre o duro campo do asfalto das nosas gloriosas cidades. Mentres a nosa terra é obxecto de pillaxe ou no mellor dos casos cóbrese de maleza.

Así e todo, a vida é demasiado dura en todos os aspectos para un agricultor, por iso podemos considerar normal o éxodo rural. As novas xeracións prefiren a vida urbana que ofrece maiores e mellores oportunidades fronte á lánquida e esforzada vida rural.

As aldeas morren... e ninguén fai nada. A entrada na UE non parece ser unha solución para os problemas perentorios do campo galego. Novas propostas como o SITEGAL, instrumento creado pola Consellería de Medio Rural da Xunta de Galicia que pretende ampliar a base territorial das explotacións que o necesiten e proporcionar superficie agraria útil. Destinado a explotacións e cooperativas que necesiten ampliar a súa base territorial e a recuperar a actividade agraria en zonas afectadas polo avellentamento e mais o éxodo rural, eliminando o acceso á terra.

O seu órgano de xestión, o BANTEGAL, mobilizará as terras mediante un sistema de arrendamento cuns prezos de referencia, ademais de garantir o cobro do prezo establecido e a devolución da propiedade en normal estado de uso cando remate o período de alugamento.

Un instrumento para impulsar o medio rural e frear o abandono das propiedades que se contempla con desconfianza polos abusos cometidos ao abeiro do abandono e dos arrendamentos verbais que aínda, hoxe en día funcionan.

Ningunha comunidade, por trasnoitada que pareza, debería obviar a súa historia, nin os seus costumes, nin a fórmula empregada para sobrevivir ao longo do tempo. O moderno non quita o antigo, senón que se constrúe

sobre el como unha evolución necesaria; sen pretender recuar cara a estadios pretéritos da nosa civilización, pero sen esquecer os saberes tradicionais.

As modernas maquinarias que tanto tempo e esforzo aforran, non impiden que ante unha emerxencia haxa que botar man dunha afiada lasca de pedra coma se dun coitelo propio do Paleolítico se tratase... Cantas cordas se cortaran deste xeito! A terra é sempre a mesma, somos nós os que mudamos e lles damos un uso diferente segundo a época.

A formación académica é moi importante á hora de acometer melloras nunha comunidade. No rural galego é frecuente atopar aínda casos de analfabetismo malia que, a inmensa maioría posúe unha titulación igual ou inferior ao desaparecido Graduado Escolar.

A poboación é por tanto maioritariamente anciá. Con elevado índice de emigración de mozos/as cara ás zonas industrializadas, e as mulleres a miúdo soportan cargas familiares non compartidas.

A valoración técnica, atendendo ás necesidades detectadas e aos sectores de poboación, podería ser a seguinte:

- Sector xuvenil: emigración a núcleos industrializados pola escaseza de empregos que presenta o rural, con sentimentos, en moitos casos, de perda de identidade.
- Sector maiores: gran número de persoas maiores con escasos recursos para ocupar o seu tempo libre (exceptuando os traballos agrícolas e gandeiros) algúns viven sós e padecen con frecuencia enfermidades crónicas.
- Sector muller: baixo nivel de formación académica e laboral, con cargas familiares non compartidas, con alto nivel de desemprego.

Son frecuentes os atentados contra o patrimonio histórico e actos illados de pillaxe, feísmos ou falta de sensibilidade co medio natural e a herdanza das culturas anteriores a nós como é o caso da cultura castrexa.

En canto aos valores predominantes destacar a gran solidariedade entre os membros da propia familia e do resto de veciños, a conciencia de grupo, o compañeirismo, a hospitalidade e humanización cara aos turistas, transeúntes ou visitantes e a sabedoría herdada dos antepasados e a capacidade de supervivencia para sobrevivir nun mundo hostil. En menor medida a mentalidade nova ante os cambios, o pluralismo, a liberdade, a comunicación.

Destacar o papel dunha unidade social que é a casa, e que nesta terra engloba non só a casa familiar, senón as terras, animais, apeiros e até os propios habitantes. A casa, aínda que é unha marca de identidade, en ocasións, convértese en lugar inexpugnable coa problemática que iso supón.

1. FUNDAMENTACIÓN

Trátase dun proxecto para acometer melloras no rural principiando por recuperar as terras abandonadas. Coa garantía para os propietarios de poder recuperalas en normal estado e unha compensación económica ás persoas implicadas na recuperación, implicando a toda a poboación no proceso e promovendo unha nova forma de voluntariado máis activo.

As estratexias que se van seguir serán de acordo a unha base científica. Un equipo de expertos supervisará as actividades realizadas. O abandono de terras é un problema multicausal, e de grande envergadura, polo tanto, a proposta de actuación tampouco pode ser única, senón, un conxunto de propostas de actuacións, que se irán seleccionando ao longo das diversas fases do proxecto.

Creación da figura do **defensor do agricultor (valedor do agro)** inspirada na figura do Valedor do Pobo, que cunhas competencias similares, e tamén sen poder executivo trataría de atender as diversas demandas que día tras día teñen lugar no ámbito rural.

A creación dunha **oficina municipal**, que ademais servirá de lugar de reunión, para coordinar e xestionar todo o proceso que se debe realizar e que se ocuparía de informar e asesorar á poboación que libremente decida colaborar no proxecto. Nela, un equipo de expertos atendería as demandas e ademais ocuparíase da parte técnica e de tramitar axudas e subvencións.

Dentro desa oficina crearíase un **museo de labranza** onde as diversas pezas artesanais e os apeiros de labranza de uso tradicional serían expostas, xunto con vídeos e carteis explicativos acerca da súa historia e función. As pezas poderían adquirirse por compra ou ben en réxime de alugamento a cambio da súa restauración gratuíta e coa garantía de devolución ao propietario ao cabo dun ano. Nel ademais impartiríase unha serie de actividades educativas como complemento ao ensino nas aulas. O obxectivo é achegar a nenos e mozos que, en xeral, viven no mundo urbano, á vida rural. Ofrecendo a posibilidade de comprender a necesidade dun cambio de actitude para asegurar o equilibrio futuro do home co seu contorno e de paso foméntanse valores democráticos para a paz e a xustiza social.

Crearíase un **arquivo** onde se rexistrasen todos os datos relacionados coas parcelas incorporadas ao proxecto: medida, estado en que se atopan, novo uso que se lle podería dar, historia, preitos nos que se viu involucrada, cultivos que soportaba, lindeiros, donos anteriores, contos, lendas e outras narracións oral relacionadas con ela. De cada parcela faríanse dúas fichas, unha de carácter privado onde se recollerían os datos protexidos pola lei e outra de carácter público dispoñible para todo aquel que queira consultala. Ademais cobraríase polas fotocopias realizadas o cal podería ser unha fonte de autofinanciamento como ocorre en calquera arquivo público.

Información acerca dos trámites para conseguir as concesións de auga para rega, ou ben legalizar os regos existentes segundo o regulamento hidráulico perante a Confederación Hidrográfica do Miño-Sil.

A **Lei 4/1995, do 24 de maio (DOG n.º 107 do 6 de xuño de 1995)** e a **nova Lei 2/2006 de dereito civil de Galicia** son referentes que se deben ter en conta xa que intentan regular certas materias que ocasionaron numerosas desavinzas como a propiedade dun socalco ou muro natural que separa as leiras en escaleira ou terrazas típicas das zonas montañosas, os pasos de servidume, os muíños de herdeiros e outras moitas cuestións. Unhas leis que aínda resultan descoñecidas para moitos dos habitantes.

Promover a reconversión e adaptación das antigas medidas de capacidade, peso e sobre todo superficie ao sistema métrico decimal. Isto é de inestimable valor xa que moitos documentos de compravenda privados están expresados en tales medidas e non sempre se realiza unha conversión axeitada, sobre todo cando xorden desavinzas ou preitos entre herdeiros.

Asesoramento para a legalización dos antigos acordos de compravenda privada, permuta e outros e a súa análise, xa que en ocasións achegan cantidade inxente de información sobre a zona de indubidable valor histórico.

Fomentar o **respecto polos marcos** e outros elementos que delimitan a propiedade e informar de que a súa alteración constitúe sanción legal segundo a lei.

Resulta de utilidade observar a normativa en materia do uso de produtos fitosanitarios. O **Real decreto 1311/2012** polo que se establece o marco de actuación para conseguir un uso sustentable dos produtos fitosanitarios. Coa súa publicación xunto ao do **Real decreto 1702/2011**, do 18 de novembro, de inspeccións periódicas dos equipos de aplicación de produtos fitosanitarios, queda trasposta á Directiva europea de usos seguros de produtos á lexislación nacional española.

Fomentar o **respecto por nosa propia historia, usos e costumes e polo patrimonio histórico**.

A **reordenación das producións agrarias e o fomento do asociacionismo** mediante a creación de cooperativas, que permitan xuntar esforzos e intensificar a produción, poderían resultar útiles, á vez, que aumentarían as perspectivas de futuro.

Estudar se a **concentración parcelaria** é viable nalgunhas zonas, o cal permitiría mellorar a produción e nalgúns casos, corrixir erros do pasado. **Cómpre introducir novos cultivos** o cal permite diversificar a produción.

Realizar **visitas ou excursións a outros municipios** onde se puxeron en práctica iniciativas semellantes para observan as repercusións.

2. PROGRAMACIÓN.

A realización das diversas actividades que forman este proxecto terían lugar ao longo dun período mínimo **dun ano** prorrogable a cinco anos. Non podemos agardar unha mellora inmediata, senón gradual e afianzando os progresos acadados día a día.

2.1. Obxectivos

- a/ **OBXECTIVOS XERAIS:** contribuír á dinamización e revitalización do medio rural, a creación de postos de traballo, e fixar poboación, e a mellora do nivel de vida da poboación.
- b/ **OBXECTIVOS ESPECÍFICOS:** buscar alternativas para as terras que van quedando abandonadas, proporcionar alternativas como pode ser a silvicultura, a actividade madeireira ou simplemente proporcionar unha continuidade coas actividades que outrora se realizaron como a agricultura ecolóxica e o pastoreo adaptadas aos tempos actuais.

2.2. Actividades

A observación participante é o método principal do animador sociocultural. Nela repítense todos os pasos da investigación científica:

En primeiro lugar, e para tratar de conseguir o citado anteriormente, informarase a poboación por diversos medios: enviar avisos aos alcaldes-pedáneos de cada aldea, notas de prensa nos xornais etc.

O seguinte paso sería a formación dos **(gld) grupo local de desenvolvemento**, un en cada aldea (onde o volume de poboación o permita) que constitúe a unidade básica de participación. Actúa de elemento motor ou dinamizador con respecto ao resto da poboación á que integra gradualmente en operacións e actividades.

Formar o equipo de expertos basicamente composto por un educador social, un traballador social, un axente forestal, un responsable municipal e un investigador.

A continuación formaríanse os diversos grupos locais de desenvolvemento, en diante (gld) e pasaríase á distribución de tarefas entre os seus membros.

- Uns serían os encargados de contactar coas administracións públicas.
- Outros tentarían buscar fontes de financiamento.

Prográmanse reunións periódicas cada 2 meses para intercambiar, puntos de vista e coñecer os logros e atrancos atopados e se é posible corrixir as diversas actuacións. Nas citadas reunións deben participar os integrantes dos (gld) e o equipo de expertos (e ex).

3. IMPLEMENTACIÓN

No medio rural é onde resultan especialmente útiles os procesos de intervención sociocultural. Neste tipo de comunidades é onde se necesitan incentivos para propiciar o cambio activo e participativo, para axudar aos seus habitantes a recuperar e desenvolver modelos culturais diversos. Especialmente potenciando o cooperativismo, as campañas informativas e as actividades culturais. Nestas comunidades rurais, necesítase especialmente a presenza de proxectos encamiñados a recuperar a cultura popular e a mellora da vida, sempre desde o respecto cara aos seus habitantes e a idiosincrasia do medio que os rodea.

Ningún pobo ou comunidade debe obviar os seus costumes, a súa lingua e o seu modo de vida; do que se trata, é de corrixir o que está mal, de darlle un novo enfoque que permita superar obstáculos e barreiras.

Seguindo a **técnica do estudo de casos**, que permite adestrar os integrantes do grupo e o investigador nas seguintes habilidades:

- Manexo e selección da información.
- Análise dos feitos e a toma de decisións mediante o consenso.
- Desenvolver flexibilidade de pensamento, aceptando outras formulacións.
- Cambio de comportamentos persoais nas relacións humanas.
- Fomentar as actitudes democráticas.

Por suposto, agora máis que nunca, as actuacións deben dirixirse cara a aquelas actividades e ideas que resultaron máis produtivas. É momento de facer balance pero tamén, de incorporar outras ideas que quedaron arredadas e estudar a súa posible viabilidade.

Entréganse cuestionarios aos participantes para que eles mesmos valoren as actuacións realizadas e dirixan a mirada cara ás novas oportunidades mencionadas ou non, que poidan resultar de utilidade.

As entrevistas e charlas coloquio, son de grande interese posto que, son o primeiro paso para alcanzar consenso e achegar as posturas.

4. METODOLOXÍA

Os instrumentos empregados serían cuestionarios con preguntas abertas e pechadas, entrevistas estruturadas e non estruturadas, a observación participante e o **Método Lickert**, resulta de fácil aplicación. Cada un deles vai seguido dunha escala de cinco valores: 1. Completo desacordo; 2. Parcial desacordo; 3. Dúbida; 4. Acordo parcial; 5.

Completamente de acordo. O suxeito elixe a súa posición persoal en cada caso. Nesta realidade estudada, todos os membros dos (gld) recibirían os cuestionarios e tamén os suxeitos, que sen pertencer a eles queiran facelo, para despois de cubrilos ser entregados ao equipo de expertos (eex) para a súa análise e valoración.

Como o tempo de implementación do proxecto prevese longo, a edición dunha revista ou outra publicación onde se vaia informando de todo o acontecido, sería unha boa maneira de avaliar senón tamén de contribuír ao éxito do proxecto. Hoxe en día, os avances tecnolóxicos e a aplicación das novas tecnoloxías permiten mesmo prescindir do papel como soporte de publicacións, empregando o formato dixital, malia que, no ámbito rural aínda non se atopa moi popularizado é unha ferramenta moi empregada porque permite abaratar os custos notablemente.

5. AVALIACIÓN DO PROCESO

5.1. Elementos que contribuíron aos obxectivos.

Os elementos que contribúen ao éxito en calquera programa, é moi importante que sexan anotados e recolleitos, pois; constitúen a base de futuras investigacións e actuacións.

Sen dúbida, a boa aceptación do proxecto por parte da poboación, unha información axeitada e útil que permita chegar a todos de forma rápida e sinxela para crear un clima de calidez e confianza serán de grande utilidade.

A pesar das numerosas dificultades que un proxecto desta envergadura soporta, debemos desterrar o pesimismo. Non podemos pretender que os demais acepten os proxectos se nós ofrecemos unha visión negativa deste. Por iso, unha presentación optimista e vital contribuirá en grande medida non só ao éxito, senón tamén á aceptación do proxecto.

5.2. Atrancos

Entre os moitos atrancos cómpre citar a reticencia coa que se acollen este tipo de proxectos. As persoas, polo xeral, tenden a rexeitar os cambios, acomodándose ao bo e ao malo, sobre todo no eido rural, os cambios son contemplados desde unha óptica pouco agradable para a persoa ou persoas encargadas de realizar un traballo deste tipo.

A falta de colaboración é unha constante e un feito que dificulta a tarefa en gran medida.

Os diversos intereses doutros colectivos en ocasións son extrapolados ou comparados con aqueles que buscan un beneficio xeral, como é o caso que nos ocupa, e iso repercute moi negativamente nestes e en definitiva na sociedade en xeral.

Pero sen dúbida, o principal obstáculo de moitos destes proxectos, incluído este que nos ocupa é conseguir financiamento económico, sen el o proxecto non sería viable e da habilidade que se teña á hora de presentalo e dos apoios que poidamos conseguir dependerá o alcance que no futuro poida ter.

5.3. Logros

Máis alá da propia satisfacción que o autor sente ao realizar este traballo, están a divulgación da realidade que nos ocupou, o que pode e debería levar a que, no futuro, traballos deste tipo sexan tidos en conta, avaliados, continuados e mellorados.

Ademais, salientar o contacto coa realidade estudada, sempre achega novos coñecementos, o cal pode ser moi positivo para todos os implicados.

Nada produce maior satisfacción que a realización dun traballo que pode repercutir positivamente nunha comunidade da cal nós mesmos formamos parte. Ese é un elemento que se debe ter en conta, ninguén pode realizar o seu labor acertadamente cando non se cre nos resultados ou na maneira de conseguilos, por iso é necesario acadar un consenso que nos permita realizar o noso proxecto con asertividade. Pero a propia loita buscando ese consenso, que en ocasións resulta case utópico, vanse creando e fomentando outro tipo de habilidades sociais que, sen dúbida, van resultar de grande utilidade, non só no caso que nos ocupa, senón tamén en futuras experiencias que de seguro aparecerán no horizonte das nosas vidas.

6. CONCLUSIÓNS E REFLEXIÓNS

O medio rural é un gran descoñecido, non só para os gobernantes, senón tamén para as persoas que habitualmente participan e constrúen esa realidade. Polo tanto, é necesario un coñecemento exhaustivo sobre a realidade antes de intervir sobre ela para tratar de modificala. As diversas propostas que se citan neste traballo, e a análise da realidade realizado, son unha visión que pode ser mellorada ou mesmo superada; un punto de partida, unha referencia para diversas formulacións encamiñadas á mellora do rural galego, tan castigado por diversos factores, pero sobre todo, polo esquecemento.

Non foi tarefa fácil, este pequeno achegamento á realidade tan caótica que supón ver as terras que forman parte indisoluble das nosas vidas, no mellor dos casos recubertas de maleza, o cal, sempre é preferible a que sexan obxecto da pillaxe e da cobiza ou obxecto de negocio ás costas do seu dono legal. Pero, lamentablemente, unha terra improdutiva é unha terra que non xera riqueza, unha terra inculta que por atoparse nese estado é a miúdo branco doutras actuacións que lles ocasionan grandes problemas aos seus donos. Pola contra unha terra produtiva, conservada e debidamente escriturada representa, non só un incentivo, senón unha aposta polo futuro.

Vivimos unha etapa difícil, e non sempre os tempos pasados foron mellores, o campo galego precisa de moitas e moi variadas actuacións para lograr equiparse a outras zonas do país que sempre levan vantaxe. A vida é demasiado dura, en todos os aspectos, a agricultura é a base sustentadora das clases privilexiadas que protexen moi ben os seus intereses mediante a exclusión das clases desfavorecidas que a miúdo son criticados, desprestixiados e considerados merecedores da súa lamentable situación. Poucas persoas hoxe en día queren ser agricultores ou gandeiros, pero que ocorrerá cando ninguén queira selo? Sen agricultores o mundo non sobreviviría como tal por moito tempo.

AGRADECEMENTOS

Agradecer a cantos, ao longo do tempo, contribuíron a construír a historia das nosas aldeas. A historia é o resumo de moitos días de loita e sufrimento, moitas veces incomprendido. Pais, familiares, amigos e mesmo inimigos, conformaron a situación actual, á cal nós pertencemos. Polo tanto, o meu agradecemento a todos eles, xa que sen a súa axuda, non sería posible, a realización deste traballo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- FERNÁNDEZ GARCÍA, T. E ALEMÁN BRACHO, C. (2003) *Introducción al Trabajo Social*. Alianza Editorial, Madrid.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, T. (2003) *Trabajo social con Casos*. Alianza Editorial, Madrid.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, T. (2005) *Trabajo Social con Grupos*. Alianza Editorial, Madrid.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, F. J. (2009) *La intervención Profesional en Trabajo Social: Supuestos Prácticos I*. Madrid.
- SARRATE CAPDEVILLA. M.ª L. (2005) *Educación para el ocio. Aplicaciones prácticas*. UNED, Madrid.
- TEZANOS, J. F. (2009) *La sociedad dividida, Estructuras de clases y desigualdades en las sociedades tecnológicas*. Biblioteca Nueva, Madrid.
- TEZANOS, J. F. (2010) *Tendencias en desigualdad y Exclusión Social*. Editorial Sistema, Madrid.